

Atsparumas

Literatūros apžvalga

Smurtas lyties pagrindu vis dažniau pripažįstamas kaip rimta visuomenės sveikatos problema, turinti skaudžių pasekmių (Williams et al., 2014). Neseniai atlikti ugdymo aplinkų tyrimai rodo, kad viena iš trijų merginų ir vienas iš penkių vaikinų (12–18 metų) prisipažįsta tapę seksualinio pobūdžio priekabių, apie 10 proc. – seksualinio nusikaltimo aukomis (Clear et al., 2014). Svarbu pažymėti, kad individualūs rizikos veiksniai, skatinantys smurtą lyties pagrindu, yra prievartos ir nepriežiūros vaikystėje patyrimas, pačių smurtautojų patirtas smurtas, išgyventa seksualinė prievarta ir piktnaudžiavimas narkotikais bei alkoholiu. Tikimybė, kad asmuo patirs smurtą lyties pagrindu, didėja ir tuo atveju, jei asmuo turi netinkamo elgesio ir smurto patirtį, yra menkų socialinių kompetencijų bei konfliktų valdymo įgūdžių, priešišškai nusiteikęs prieš kitos lyties atstovus, sunkiai atlaiko bendraamžių spaudimą ir neturi pakankamai teigiamų socialinių ryšių. Platesniu bendruomenės lygiu tradicinės palaikančios smurtą lyčių ir socialinės normos (pvz., kai vyrai laikomi pranašesniais ar aukštesnio statuso; vyrų besąlyginių seksualinių teisių ideologija), taip pat kaip pažeidžiamumas ir nelygybė, yra siejamos su smurto lyties pagrindu paplitimu (Wells et al., 2012).

Atsparumas – apibrėžtis ir apžvalga

Svarbu tai, kad tyrimai, aptariantys su smurtu lyties pagrindu susijusius rizikos veiksnius, rodo, jog jaunų mokinių atsparumas gali būti svarbus kintamas veiksnys, kuris, viena vertus, gali padėti sušvelninti neigiamą patiriamo smurto lyties pagrindu poveikį, kita vertus, užbėgti jam už akių (Foshee et al., 2016). Būtina pastebėti, kad pastaruoju metu itin daug dėmesio skiriama atsparumui, laikomam optimalių vaiko vystymosi pasekmių užtikrinimo aspektu (World Health Organisation, 2018). Atsparumas suprantamas kaip gebėjimas atsitiesti po sunkių gyvenimo įvykių ir kaip pagrindas užtikrinant vaikų funkcionavimą ir gerovę, ypač tų vaikų, kurie turi neigiamų patirčių ir/ar išgyveno traumą. Viena iš atsparumo apibrėžčių – „sėkmingo prisitaikymo procesas neigiamo patyrimo, traumos, tragedijos ar reikšmingo streso akivaizdoje“ (Amerikos Psichologų Asociacija, 2014). Tokiu būdu atsparumas sietinas su gebėjimu įveikti

sudėtingas aplinkybes siekiant pozityvių pasekmių, nepaisant trauminių įvykių ir išvengiant neigiamų galimų situacijų, susijusių su aplinkoje patiriamomis rizikomis (Masten, 2014). Vienas pamatinių atsparumo polių yra apsauginiai veiksniai, skatinantys teigiamas ir sumažinantys neigiamas pasekmes (Fergus & Zimmerman, 2005). Atsparumo teorija pabrėžia ne trūkumus, bet stiprybes; ji sutelkta į sveikos raidos ir teigiamų pasekmių, o ne egzistuojančių rizikų supratimą.

Atsparumas yra kompleksiškas, jį apibrėžia daug **individualių** (tiek biologinių, tiek psichologinių) ir socialinių bei kultūrinių veiksnių, kurie sąveikauja vienas su kitu ir turi įtakos mūsų reakcijoms sudėtingose gyvenimo situacijose (Masten, 2014). **Asmeninės savybės**, padedančios jauniems žmonėms įgyti atsparumą stresui, apima socialines ir emocines kompetencijas, saviveiksmingumo suvokimą ir teigiamas nuostatas (Shatté, Pulla, Shatté, & Warren, 2012). Taip pat svarbūs ir socialiniai procesai, tokie, kaip sąveikos su kitais žmonėmis. Kuo toliau, tuo dažniau į atsparumą žvelgiama ekologiniu ar socialiniu aspektu (Masten, 2014; Ungar, 2011). Remiantis šiuo požiūriu, svarbu, kaip vaikai sąveikauja su savo aplinka ir kaip sistemos, struktūros ir paslaugos veikia skatindamos pozityvią vaiko raidą (Kassis et al., 2013; Ungar et al., 2017). Tai reiškia, kad atsparumas gali būti apibrėžiamas kaip dinamiškas konstruktas, turintis atspindėti kelis esminius aplinkos išteklius, tokius kaip švietimo prieinamumas, paramos tinklas ir **asmeninio efektyvumo** bei savigarbos jausmas, taipogi socialinio teisingumo ir santykio su kitais pajauta. Šie ištekliai mokyklos aplinkoje gali būti panaudojami vaiko atsparumui ugdyti, taigi ir jo paties gerovei (Southwick et al., 2014).

Atsparumas ir vaiko gerovė

Vaikų ir jaunuolių psichinė sveikata – prioritetinis sveikatos klausimas, nes psichinės sveikatos sutrikimai yra pagrindinė negalios, disfunkcijos ar mirtingumo ankstyvame amžiuje priežastis (Hoare & Stanfield, 2010; Rosenberg, 2012). Socialinis, emocinis ir elgsenos sutrikimas vaikystėje turi neigiamą poveikį vaikų mokslui ir gali nulemti prastą įsitraukimą į ugdymo procesus, atitolimą nuo mokyklos, mokyklos nelankymą ir iškritimą iš švietimo sistemos ankstyvame amžiuje (Chan et al., 2017). Vaikai, turintys socialinį, emocinį ir elgsenos sutrikimą, dažniau patiria disfunkcinius šeimos santykius, turi daugiau neigiamų patirčių santykiuose su mokytojais ir bendraamžiais, be to, labiau linkę į prislėgtumo būseną ir žemą savivertę (Lorber &

Egeland, 2011). Jei į sutrikimą nekreipiamas deramas dėmesys, šie sunkumai gali didinti antisocialaus ir smurtinio elgesio riziką, skatinti polinkį į nusikalstamumą, psichopatologiją, piktnaudžiavimą psichoaktyviosiomis medžiagomis, priklausomybę nuo socialinės paramos sistemos ir netinkamus tarpasmeninius santykius suaugus (Britto et al., 2017). Tokius iššūkius, su kuriais susiduria jauni žmonės, lemia įvairių rizikos veiksnių sąveika, tarp jų individualūs rizikos veiksniai (pvz., impulsyvumas, neigiamas temperamentas, pažintiniai sunkumai) ir aplinkos rizikos veiksniai, tokie kaip neigiamos socialinės sąlygos, ekonominis pažeidžiamumas, skurdžios gyvenimo sąlygos, smurto artimoje aplinkoje ar bendruomenėje patyrimas, diskriminacija ar netinkamas elgesys (Metzler et al., 2017).

Mokyklos kontekste su didėjančia rizika patirti elgsenos sutrikimus ir prasčiau mokytis siejami **prasti bendraamžių santykiai**, patyčios ir neigiamos mokytojo ir mokinio sąveikos (Lal et al. 2014). Nepaisant to, tyrimai rodo, kad vaikai, susiduriantys su didesniu rizikos veiksnių skaičiumi, taip pat gali turėti gerai išlavintą atsparumą stresoriams (Rutter et al., 2006). Atsparūs vaikai geriau funkcionuoja socialinėje ir mokyklinėje aplinkoje, dažniau prosocialiai elgiasi ir yra mažiau linkę patirti neigiamas nepalankių aplinkybių ar besitęsiančių sunkumų pasekmes (Bellis et al., 2018). Vaikų socialinės ir emocinės kompetencijos, jų įveikos ir problemų sprendimo įgūdžiai bei gebėjimai valdyti savo emocijas yra svarbūs apsauginiai veiksniai, susiję su geresniu vaikų socialiniu ir emociniu funkcionavimu, pozityvesniais santykiais su bendraamžiais ir geresniais mokslo rezultatais (Rutter et al., 2006). Pozityvios socialinės sąveikos taip pat leidžia prognozuoti, kaip psichologiškai ir elgesiu vaikas prisitaikys klasėje (Ungar, 2011). Svarbu pažymėti, kad tuos vaikus, kuriems ilgainiui, nepaisant sunkumų, ima sektis, dažniausiai sieja bent vienu aspektu pozityvūs, palaikantys santykiai su tėvu/motina, globėju ar kitu suaugusiuoju (Hobcraft & Kiernan, 2010).

Šie **palaikantys santykiai** atlieka svarbų vaidmenį padėdami vaikams ugdytis adaptyvius socialinius ir emocinius įgūdžius, tuo pačiu tapdami tolesnio įgūdžių lavinimo ir pasiekimų pagrindu (Heckman, 2008). Užsiėmimai palaikančioje mokyklos aplinkoje, įskaitant palaikančias bendraamžių grupes ir teigiamus santykius su mokytoju, taip pat reikšmingai palengvina vaiko prisitaikymą, padeda jam ugdytis teigiamą savivoką ir maksimaliai realizuoti savąjį mokslo potencialą (Cleary et al., 2004; Southwick et al., 2014).

Smurto lyties pagrindu ir jo negatyvių pasekmių prevencija – atsparumo stiprinimas

Teigiamos ugdymosi aplinkos sukūrimas švietimo įstaigoje gali stiprinti vaiko atsparumą. Atsparumo stiprinimas gali padėti užkirsti kelią netinkamam ir agresyviai elgesiui, o tuo pačiu užtikrinti patyčias, smurtą ar seksualinį priekabiavimą patiriančių vaikų sėkmingesnę emocinę bei socialinę funkcionavimą ir gerovę (Hjemdal et al., 2011; Raver et al., 2008). Atsparumui turi įtakos jaunų žmonių galimybės mokykloje prieiti prie tam tikrų (pagalbos) išteklių (Ungar et al., 2017). Kai kurie iš šių išteklių ir jų vaidmuo sprendžiant smurto lyties pagrindu problemą aprašyti žemiau:

1. Švietimo pagalbos prieinamumas:

Tyrimai rodo, kad kuo žemesnis išsilavinimo lygis, tuo didesnė rizika patirti seksualinį smurtą (World Health Organisation, 2013). Kita vertus, atsparumą gali stiprinti mokyklinių programų prieinamumas vaikams, ypač priklausantiems pažeidžiamiausioms grupėms (Tatlow-Golden et al., 2016). Svarbu, kad mokyklos sudaro vaikams ir jaunuoliams sąlygas susipažinti su skirtingomis nuomonėmis ir įgyti žinių už savo šeimos ribų (Motti-Stefanidi & Masten, 2013). Kaip rodo tyrimai, dalyvavimas seksualinio smurto prevencijos programose yra svarbus apsauginis veiksnys, sumažinantis tikimybę, kad vaikai patys taps seksualinio smurto aukomis ar smurtautojais (Wells et al., 2014). Visuotinių galimybių prieiti prie reikiamų švietimo išteklių sudarymas ir mokyklinės prevencinės programos gali padidinti atsparumą, ypač tarp pažeidžiamiausių grupių, ir tuo pačiu sustiprinti individų gebėjimus pasipriešinti seksualiniam smurtui (Russell, 2008).

2. Palaikantys santykiai:

Gebėjimas megzti ir palaikyti pasitikėjimo santykius su kitais nuosekliai įvardijamas kaip lemiamas veiksnys ugdant atsparumą (Kumpfer, 1999; Ungar, 2008). Iš tiesų, galima teigti, kad atsparumas kyla iš palaikančių tėvų, šeimos ir draugų santykių. Šie palaikantys santykiai susidūrus su stresu ar iššūkiu veikia kaip apsauga, tuo pačiu suteikdami pagrindą nuolatiniam socialinių ir emocinių įgūdžių ugdymui(si) (Raver et al., 2008). Ugdymosi aplinkoje atsparumo jausmą lavina palaikantys mokytojo ir mokinio santykiai (Ungar et al., 2017). Tyrimai rodo, kad

mokiniams, kurių santykiai su mokytojais palaikantys, dažniau būdinga gyvenimo prasmės pajauta, didesnis savarankiškumas ir problemų sprendimo įgūdžiai, jie labiau įsitraukę į mokyklos veiklas, gauna aukštesnius įvertinimus ir įgyja geresnes socialines kompetencijas (Morrison & Allen, 2007; Sharkey et al., 2008). Ir priešingai: Pottinger ir Stair (2009) aptiko, kad Jamaikos imtyje negatyvūs mokinių ir mokytojų santykiai (apimantys gąsdinimą ir žodinių žeminimą) turėjo neigiamą poveikį mokinių atsparumui, ir nustatė padažnęjusį netinkamą elgesį. Panašiai Izraelyje žodinis mokytojo smurtas skatino mokinius atsiriboti nuo ugdymosi veiklų (Geiger, 2017). Ir atvirkščiai, mokyklose, kuriose personalo ir mokinių santykiai geri, mažiau mokinių agresijos. Kaip parodė ankstesni tyrimai, palaikantys mokytojų ir mokinių santykiai yra susiję su seksualinio priekabiavimo atvejų sumažėjimu mokyklose (Crowley et al., 2018).

3. Pozityvus asmeninis tapatumas bei galios ir kontrolės jausmas:

Aukšti emocinės kančios rodikliai, žema savivertė siejami su aukštesniu smurto, patyčių ir seksualinio priekabiavimo lygiu tarp paauglių (Foshee et al., 2016). Atsparumo ugdymo požiūriu svarbu, kad žmogus pozityviai suvoktų save (savo tikslus, vertybes ir stiprybes) (Costigan et al., 2009; Evans et al., 2012; Kvarme et al., 2009; Kvarme et al., 2010). Ne vienas tarptautinis tyrimas atskleidė, kad tie mokiniai, kurių savivertė aukštesnė ir kurie puikiai įvaldė mokyklinės veiklos įgūdžius, labiau atsparūs ir jų raida sėkmingesnė nei tų mokinių, kurių savivertė žema (Cefai, 2007; Greene et al., 2004; Kumpulainen et al., 2016; Shek & Ma, 2012). Tai ypač pastebima tarp mokinių iš pažeidžiamų ar rizikos grupių (Carranza, 2007; Kidd & Davidson, 2007). Pavyzdžiui, benamiai ir išnaudojimą patyrę jaunuoliai, turintys gerą kontrolės jausmą, demonstruoja geresnes socialines kompetencijas ir geresnius gebėjimus susidoroti su nepalankiomis situacijomis ar iššūkiais (Cauce et al., 2003; Lin et al., 2004). Atsidūrę patyčių ar viktimizacijos situacijose mokyklos aplinkoje, mokiniai, kurių tapatumo jausmas stiprus ir pozityvus, taip pat demonstruoja geresnius įveikos gebėjimus. Stiprus tapatumo jausmas siejamas su geresniu savo asmeninių stiprybių, teisių ir gebėjimų pasipriešinti viktimizacijai įsisąmoninimu.

Aukštas saviveiksmingumas – svarbus apsaugos nuo seksualinių smurtinių nusikaltimų veiksnys, galintis sumažinti ar sušvelninti riziką patirti seksualinį smurtą (Wells et al., 2012). Viename tyrime apklausus iš nepalankios aplinkos kilusius Pietų Afrikos mokinius paaiškėjo, kad

dalį jų atsparumo galima sieti su mokytojais, kurie skatino juos ugdytis savąjį ateities kontrolės jausmą (Theron & Theron, 2014). Sanders ir Munford (2016) tyrimu taip pat nustatyta, kad mokyklose dirbantys profesionalai parėmė ir įgalino Naujosios Zelandijos jaunuolius, kurie stengėsi sumažinti jų gyvenime egzistuojančias rizikas, lavindami jų situacijos kontrolės jausmą. Pozityvios sąveikos su mokyklos aplinka gali atlikti svarbų vaidmenį ugdant jaunų žmonių saviveiksmingumą.

4. Socialinio teisingumo patyrimas:

Atsparumo ugdymo požiūriu gali būti svarbu, kaip mokiniai suvokia diskriminaciją, prietarus ir susvetimėjimą. Aplinkoje, kurioje toleruojamos smurtą lyties pagrindu paremiančios nuostatos ar/ir kuri pakanti vyrų „nenuginčijamoms seksualinėms teisėms“, gali didėti seksualinio smurto rizika ir daugėti su lytimis susijusių prietarų bei stereotipų (World Health Organisation, 2010). Aplinka, kurioje priimtinas smurtas lyties pagrindu ir smurtas apskritai, gali neigiama linkme formuoti ir pastiprinti požiūrį į smurtą. Savo ruožtu, asmeninis pakantumą smurtui atspindintis požiūris skatinti asmens pažeidžiamumą seksualinio smurto situacijose. Mokyklos mikroklimatas, kuriame smurtas lyties pagrindu labiau toleruojamas, siejamas su prastesnėmis pasekmėmis mokiniams, pvz., emocinėmis ir psichologinėmis kančiomis, atsiribojimu nuo mokyklos ir mokyklos veiklų (Ormerod et al., 2008). Mokyklose, kuriose mokiniai suvokia smurtą kaip priimtina, yra daugiau seksualinio mokinių persekiojimo ir viktimizacijos atvejų (Crowley et al., 2018).

Nuo mokytojų ir mokyklų labai priklauso, kaip mokiniai patiria socialinį teisingumą. Neteisingi drausmės modeliai ir mokinių favoritų garbinimas siejamas su padidėjusiu elgesio sutrikimų lygiu klasėje ir su mažesniu pažangumo lygiu (Chin et al., 2013). Tinsley ir Spencer (2010) tyrimas nustatė, kad jaunų žmonių asmeninius lūkesčius veikia tai, kokius lūkesčius jų potencialios sėkmės atžvilgiu turi mokytojai, ir tai, kaip mokiniai suvokia jiems prieinamas ugdymosi galimybes ir savo gebėjimus pasiekti sėkmę. Berg ir Connell (2016) nustatė žemesnį viktimizacijos ir patyčių lygį tose mokyklose, kuriose mokytojai taikė tinkamas ir teisingas drausminimo strategijas, o palaikantys mokinio ir mokytojo santykiai taip pat buvo susieti su mažesne agresija ir didesniu saugumo jausmu mokyklose (Crowley et al., 2018). Apskritai,

mokyklose, kurių mokiniai jaučia, kad mokyklos taisyklės, įskaitant ir susijusias su smurtu lyties pagrindu, yra teisingos ir greičiausiai neišvengiamos, netinkamo ir agresyvaus elgesio atvejų mažiau. Dar daugiau, pozityvūs mokinių ir mokytojų santykiai gali skatinti mokinius įsitraukti į ugdomąsias veiklas, kurių tikslas – išvengti viktimizacijos ir padidinti tikimybę, kad apie smurto lyties pagrindu atvejus bus pranešta, o jį patyrus bus kreipiamasi pagalbos (Crowley et al., 2018).

5. Socialinė santalka:

Socialinė santalka susijusi su mokinių pajauta, kad jų dalyvavimas ir gyvenimai yra svarbūs ir turi prasmę (Ungar et al., 2017). Kaip rodo tyrimai, jauniems žmonėms, kurie patiria rizikos veiksnius šeimose, tarp bendraamžių ar bendruomenėje, įsitraukimas į mokyklos gyvenimą yra apsauginis veiksnys (Fredricks, Blumenfeld & Paris., 2004). Mokyklos, kurioje vertinama mokinių įvairovė, mikroklimatas padeda stiprinti mokinių atsparumą ir pripažįstamas kaip seksualinio priekabiavimo ir viktimizacijos veiksnys (Cohen et al., 2009; Motti-Stefanidi & Masten, 2013). Ahmed (2008) taip pat ištyrė, jog mokiniai, jautę stiprų ryšį su mokykla, buvo labiau linkę įsitraukti ir smerkti viktimizacijos mokykloje atvejus. Ryšių su mokykla stiprinimas yra viena iš esminių priemonių užsiimant smurto prevencija tarp jaunų žmonių (World Health Organisation, 2007). Tyrimai taip pat rodo, kad priklausymo ir įsipareigojimo mokyklai jausmas svarbus ugdant seksualinę prievartą patyrusių mokinių atsparumą (Theron & Phasha, 2015). Apskritai, aktyvus dalyvavimas mokyklos veiklose gali sudaryti sąlygas mokiniams patirti teigiamus socialinius ryšius, kurie skatina įgūdžių lavėjimą bei mokymąsi, o tuo pačiu stiprina ir mokinių savivertės bei saviveiksmingumo jausmus (Ungar et al., 2017). Svarbu pastebėti, jog mokiniai, lankantys mokyklas, kurioms būdingas teigiamas drausminantis klimatas ir palaikomi mokytojai ir mokiniai, rečiau praneša apie viktimizaciją ir seksualinį priekabiavimą mokykloje (Crowley et al., 2018).

Išvada

Mokyklos ir mokytojai gali atlikti svarbų vaidmenį sprendžiant smurto lyties pagrindu problemą. Iniciatyvos ir praktikos, orientuotos į mokinių informuotumo didinimą, asmeninių

kompetencijų stiprinimą ir palaikančio klimato mokykloje kūrimą, gali sustiprinti mokinių atsparumą ir sumažinti smurto lyties pagrindu lygį.

This report was funded by the European Union's Rights, Equality and Citizenship Programme (2014 - 2020). The content of this report represents the views of the author only and is his/her sole responsibility. The European Commission does not accept any responsibility for use that may be made of the information it contains.

Co-funded by the Rights,
Equality and Citizenship (REC)
Programme of the European Union

Literatūra

- Ahmed, E. (2008). „Stop it, that’s enough”: Bystander intervention and its relationship to school connectedness and shame management. *Vulnerable Children and Youth Studies*, 3, 203–213. <https://doi.org/10.1080/17450120802002548>
- American Psychological Association. The Road to Resilience. 2014; Washington, DC: American Psychological Association.
- Berg, J. K., & Cornell, D. (2016). Authoritative school climate, aggression toward teachers, and teacher distress in middle school. *School Psychology Quarterly*, 31, 122–139. [10.1037/spq0000132](https://doi.org/10.1037/spq0000132)
- Britto, P.R., Lye, S.J., Proulx, K., Yousafzai, A.K., Matthews, S.G. Vaivada, T., [...] & MacMillan, H. (2017). Nurturing care: Promoting early childhood development. *Lancet*, 389, 91–102.
- Carranza, M. E. (2007). Building Resilience and Resistance against Racism and Discrimination among Salvadorian Female Youth in Canada. *Child and Family Social Work Journal*, 12, [390–398](https://doi.org/10.1007/s10560-012-0291-z). <https://doi.org/10.1007/s10560-012-0291-z>
- Cauce, A. M., Stewart, A., Rodriguez, M., Cochran, B., & Ginzler, J. (2003). Overcoming the odds? Adolescent development in the context of urban poverty. In S. S. Luthar (Ed.), *Resilience and vulnerability: Adaptation in the context of childhood adversities* (pp. 343– 363). New York: Cambridge University Press.
- Cefai, C. (2007). Resilience for all: a study of classrooms as protective contexts. *Emotional and Behavioural Difficulties*, 12, 119-134. doi:10.1080/1363275070131551
- Chan, M., Lake, A. & Hansen, K. (2017). The early years: Silent emergency or unique opportunity? *Lancet*, 389, 11–13.

- Chin, S., Lee, J., & Liang, T. (2013). Does the teacher's pet phenomenon inevitably cause classroom conflict? Comparative viewpoints of three pet-student groups. *School Psychology International, 34*, 3–16.
- Clear, E. R., Coker, A. L., Cook-Craig, P. G., Bush, H. M., Garcia, L. S., Williams, C. M., ... & Fisher, B. S. (2014). Sexual harassment victimization and perpetration among high school students. *Violence Against Women, 20*, 1203-1219.
- Cleary, A., Fitzgerald, M., & Nixon, E. (2004). From child to adult: a longitudinal study of Irish children and their families. University College Dublin (UCD).
- Costigan, C., Su, T. F., & Hua, J. M. (2009). Ethnic identity among Chinese Canadian youth: A review of the Canadian literature. *Canadian Psychology, 50*, 261–272.
- Crowley, B. Z., Datta, P., Stohlman, S., Cornell, D., & Konold, T. (2018, December 27). Authoritative School climate and sexual harassment: A Cross-sectional multilevel analysis of student self-reports. *School Psychology Quarterly*. <http://dx.doi.org/10.1037/spq0000303>
- Evans, A. B., Banerjee, M., Meyer, R., Aldana, A., Foust, M., & Rowley, S. (2012). Racial socialization as a mechanism for positive development among African American youth. *Child Development Perspectives, 6*, 251–257
- Foshee, V. A., Reyes, H. L. M., Chen, M. S., Ennett, S. T., Basile, K. C., DeGue, S., ... & Bowling, J. M. (2016). Shared risk factors for the perpetration of physical dating violence, bullying, and sexual harassment among adolescents exposed to domestic violence. *Journal of Youth and Adolescence, 45*, 672-686.
- Fergus, S., & Zimmerman, M. A. (2005). Adolescent resilience: A framework for understanding healthy development in the face of risk. *Annual Review of Public Health, 26*, 399-419.
- Fredricks, J., Blumenfeld, P., & Paris, A. (2004). School engagement: Potential of the concept, state of the evidence. *Review of Educational Research, 74*, 59–109.

- Geiger, B. (2017). Sixth graders in Israel recount their experience of verbal abuse by teachers in the classroom. *Child Abuse and Neglect*, 63, 95–105.
- Greene, B., Miller, R., Crowson, H., Duke, B., & Akey, K. (2004). Predicting high school students' cognitive engagement and achievement: Contributions of classroom perceptions and motivation. *Contemporary Educational Psychology*, 29, 462–482
- Heckman, J. J. (2008). Schools, skills, and synapses. *Economic inquiry*, 46(3), 289-324.
- Hjemdal, O., Vogel, P. A., Solem, S., Hagen, K., & Stiles, T. C. (2011). The relationship between resilience and levels of anxiety, depression, and obsessive–compulsive symptoms in adolescents. *Clinical Psychology & Psychotherapy*, 18, 314-321.
- Hobcraft, J., & Kiernan, K. E. (2010). *Predictive factors from age 3 and infancy for poor child outcomes at age 5 relating to children's development, behaviour and health: Evidence from the Millennium Cohort Study*. York: University of York.
- Hoare, P., & Stanfield, A. (2010). *Psychiatric disorders in childhood and adolescence*. In E. Johnstone, D. Cunningham Owens, S. Lawrie, A. McIntosh & M. Sharpe (Eds), *Companion to Psychiatric Studies* (Eighth Edition) (pp. 595-633). London: Churchill Livingstone.
- Bellis, M. A., Hughes, K., Ford, K., Hardcastle, K. A., Sharp, C. A., Wood, S., ... & Davies, A. (2018). Adverse childhood experiences and sources of childhood resilience: a retrospective study of their combined relationships with child health and educational attendance. *BMC Public Health*, 18, 792.
- Kassis, W., Artz, S., & Moldenhauer, S. (2013). Laying down the family burden: A cross- cultural analysis of resilience in the midst of family violence. *Child & Youth Services*, 34, 37– 63
- Kidd, S. A., & Davidson, L. (2007). „You have to adapt because you have no other choice”: The stories of strength and resilience of 208 homeless youth in New York City and Toronto. *Journal of Community Psychology*, 35, 219–238.

- Kumpfer, K. (1999). Factors and processes contributing to resilience: The resilience framework. In J. Johnson (Ed.), *Resilience and development: Positive life adaptations* (pp. 179–224). New York: Plenum Press.
- Kumpulainen, K., Theron, L. C., Kahl, C., Mikkola, A., Salmi, S., Bezuidenhout, C., et al. (2016). Children's positive adjustment to first grade in risk-filled communities: A case study of the role of school ecologies in South Africa and Finland. *School Psychology International*, 37, 121–139. doi:10.1177/0143034315614687
- Kvarme, L. G., Haraldstad, K., Helseth, S., Sørnum, R., & Natvig, G. K. (2009). Associations between general self-efficacy and health-related quality of life among 12-13-year-old school children: a cross-sectional survey. *Health and Quality of Life Outcomes*, 7, 85.
- Kvarme, L. G., Helseth, S., Sørnum, R., Luth-Hansen, V., Haugland, S., & Natvig, G. K. (2010). The effect of a solution-focused approach to improve self-efficacy in socially withdrawn school children: A non-randomized controlled trial. *International Journal of Nursing Studies*, 47, 1389–1396. <https://doi.org/10.1016/j.ijnurstu.2010.05.001>
- Lal, S., & Adair, C. E. (2014). E-mental health: a rapid review of the literature. *Psychiatric Services*, 65(1), 24-32.
- Lorber, M. F., & Egeland, B. (2011). Parenting and infant difficulty: Testing a mutual exacerbation hypothesis to predict early onset conduct problems. *Child Development*, 82, 2006-2020.
- Masten, A. S. (2014). *Ordinary magic. Resilience in development*. New York, NY: Guilford Press.
- Metzler, M., Merrick, M. T., Klevens, J., Ports, K. A., & Ford, D. C. (2017). Adverse childhood experiences and life opportunities: shifting the narrative. *Children and Youth Services Review*, 72, 141-149.
- Morrison, G., & Allen, M. (2007). Promoting student resilience in school contexts. *Theory into Practice*, 46, 162–169.

- Motti-Stefanidi, F., & Masten, A. S. (2013). School success and school engagement of immigrant children and adolescents: A risk and resilience developmental perspective. *European Psychologist, 18*, 126–135. doi:10.1027/1016-9040/a000139.
- Ormerod, A. J., Collinsworth, L. L., & Perry, L. A. (2008). Critical climate: Relations among sexual harassment, climate, and outcomes for high school girls and boys. *Psychology of Women Quarterly, 32*, 113–125.
- Pottinger, A. M., & Stair, A. G. (2009). Bullying of students by teachers and peers and its effect on the psychological well-being of students in Jamaican schools. *Journal of School Violence, 8*, 312–327
- Raver, C. C., Jones, S. M., Li-Grining, C. P., Metzger, M., Champion, K. M., & Sardin, L. (2008). Improving preschool classroom processes: Preliminary findings from a randomized trial implemented in Head Start settings. *Early Childhood Research Quarterly, 23*, 10-26.
- Rosenberg, L. (2012). Behavioral disorders: the new public health crisis. *The Journal of Behavioral Health Services & Research, 39*, 1-2.
- Russell, N. (2008). What works in sexual violence prevention and education. Paimta iš: http://www.justice.govt.nz/policy/supporting_victims/taskforce-for-action-onsexualviolence/documents/What%20Works%20in%20Prevention.pdf
- Rutter, M., Kim-Cohen, J., & Maughan, B. (2006). Continuities and discontinuities in psychopathology between childhood and adult life. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, 47*, 276-295.
- Sanders, J., & Munford, R. (2016). Fostering a sense of belonging at school: Five orientations to practice that assist vulnerable youth to create a positive student identity. *School Psychology International, 37*, 155–171. doi:10.1177/0143034315614688

- Sharkey, J., You, S., & Schnoebelen, K. (2008). Relations among school assets, individual resilience, and student engagement for youth grouped by level of family functioning. *Psychology in the Schools, 45*, 402–418.
- Shek, D., & Ma, C. (2012). Impact of the Project P.A.T.H.S. in the junior secondary school years: Objective outcome evaluation based on eight waves of longitudinal data. *The Scientific World*. doi:10.1100/2012/170345
- Southwick, S. M., Bonanno, G. A., Masten, A. S., Panter-Brick, C., & Yehuda, R. (2014). Resilience definitions, theory, and challenges: interdisciplinary perspectives. *European Journal of Psychotraumatology, 5*, 25338.
- Tatlow-Golden, M., O'Farrelly, C., Booth, A., O'Rourke, C., & Doyle, O. (2016). 'Look, I have my ears open': Resilience and early school experiences among children in an economically deprived suburban area in Ireland. *School Psychology International, 37*, 104-120.
- Theron, L. C., & Phasha, N. (2015). Cultural pathways to resilience: Opportunities and obstacles as recalled by black South African students. In *Youth resilience and culture* (pp. 51-65). Springer, Dordrecht.
- Theron, L. C., & Theron, A. M. C. (2014). Education services and resilience processes: Resilient black South African students' experiences. *Child and Youth Services Review, 47*, 297–306. doi:10.1016/j.childyouth.2014.10.003.
- Tinsley, B., & Spencer, M. B. (2010). High hope and low regard: The resiliency of adolescents' educational expectations while developing in challenging political contexts. *Research in Human Development, 7*, 183–201.
- Ungar, M. (2008). Resilience across Cultures. *British Journal of Social Work, 38*, 218–235. <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcl343>
- Ungar, M. (2011). The social ecology of resilience: Addressing contextual and cultural ambiguity of a nascent construct. *American Journal of Orthopsychiatry, 81*, 1–17.

- Ungar, M., Connelly, G., Liebenberg, L., & Theron, L. (2017). How Schools Enhance the Development of Young People's Resilience. *Social Indicators Research*, 1–16.
- Wells, L., Claussen, C., Aubry, D., & Ofrim, J. (2012). Primary Prevention of Sexual Violence: Preliminary Research to Support a Provincial Action Plan. Calgary, AB: The University of Calgary, Shift: The Project to End Domestic Violence. <https://s3-us-west-2.amazonaws.com/aasas-media-library/AASAS/wp-content/uploads/2015/08/PrimaryPrevention-of-Sexual-Violence.pdf>
- Williams, C. M., Cook-Craig, P. G., Bush, H. M., Clear, E. R., Lewis, A. M., Garcia, L. S., ... & Fisher, B. S. (2014). Victimization and perpetration of unwanted sexual activities among high school students: frequency and correlates. *Violence Against Women*, 20, 1239-1257.
- World Health Organization. (2013). Responding to intimate partner violence and sexual violence against women: WHO clinical and policy guidelines. World Health Organization.
- World Health Organisation (2018). Nurturing care for early childhood development: Linking survive and thrive to transform health and human potential. https://www.who.int/maternal_child_adolescent/child/nurturing-care-framework/en/